साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक – चौथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३.
मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

मूर्तिशिल्प, कला व स्थापत्य विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक – चौथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●
डॉ. जगदीश व्यंकटराव भेलोंडे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे | डॉ. ताहेर पठाण | डॉ. ममता इंगोले
डॉ. फुला बागूल | डॉ. वंदना महाजन | डॉ. वामन जाधव
डॉ. अनिल गर्जे | डॉ. रामचंद्र झाडे | डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : २०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
1.	**प्राचीन भारतीय मूर्तिकला निर्मितीची साधने** - डॉ. सीमा नवनाथ इंदलकर	1 - 5
2.	**मार्कंडा मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास** - प्रा. जयवंत एन. काकडे	6 - 12
3.	**मराठवाड्यातील मंदिर स्थापत्यातील मूर्ती व शिल्प** - डॉ. आर आर पिंपळपल्ले - सोनाळे सरस्वती निवृत्ती	13 - 18
4.	**हेमाडपंती मंदिरांची स्थापत्य शैली** - प्रा.डॉ. कोंडेकर आर. एस.	19 - 23
5.	**अजिंठ्यातील भित्तीचित्रामध्ये दडलेला निवडक जातककथांचा नाट्यपूर्ण कथाविस्तार : एक अभ्यास** - डॉ. वैशाली केशव बोदेले	24 - 28
6.	**राजा गंधर्वसेनाच्या मूर्तीची वास्तविकता एक अभ्यास** - डॉ. अस्मिता हवालदार	29 - 36
7.	**मानसपूरी (कंधार) येथील मूर्ती शिल्पातील भव्यशिल्प : भैरव क्षेत्रपाल** - डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	37 - 40
8.	**शिवकालीन किल्ले व किल्ले व्यवस्थापन** - प्रा. डॉ. विद्यासागर पू. सोनकांबळे	41 - 43
9.	**मुघल स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट भव्य नमुना - हुमायूँचा मकबरा** - डॉ. अनिता शिंदे	44 - 47
10.	**मराठेकालीन किल्ले स्थापत्यशास्त्र** - डॉ. शिला कमलाकर स्वामी	48 - 50
11.	**स्थापत्य शास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना - किल्ले सोलापूर** - श्रीमती मंजुषा कमलाकर स्वामी	51 - 53
12.	**चलनी नाण्याचा उगम** - श्री शैलेश सदाशिव सावे	54 - 59
13.	**कन्नड तालुक्यातील दुर्लक्षित अंतूर किल्ल्याचा अभ्यास** - प्रा. डॉ. संजय वाकळे	60 - 63
14.	**सिंधू संस्कृतीकालीन- शिल्पकला / मुर्तीकला** - प्रा.डॉ.युलिसिस एकनाथ भालेराव	64 - 67

15.	**कंधार तालुक्यातील मानसपूरी येथील जैन मुर्ती** - प्रा.डॉ.गिरे संजय भाऊराव	68 - 71
16.	**शिल्प व स्थापत्य कलेतील वडार समाजाचे योगदान** - सौ. विजयालक्ष्मी देवगोजी व डॉ. मनीषा नेसरकर	72 - 78
17.	**बुद्धमूर्तीतील हस्तमुद्रा: एक सम्यक बोध** - प्रा.डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	79 - 84
18.	**शिवकालीन किल्ले स्थापत्य** - प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	85 - 88
19.	**रहस्यमय बुद्ध मुद्रा - थोडक्यात आढावा** - ऐश्वर्या उमाकांत ठेंगे	89 - 91
20.	**नृसिंहाची यक्ष परंपरा आणि त्याचा उगम...** - पृथ्वीराज निलेश धवड	92 – 98
21.	**लोकदेव क्षेत्रपाळ श्री रवळनाथ ही कथा** - प्रकाश भाऊ नारकर	99 - 104
22.	**छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गड-किल्ल्यावरील श्रीगणेश** - डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	105 - 108
23.	**वाकाटक व राष्ट्रकूटकालीन शिल्पस्थापत्य व चित्रकला : एक अभ्यास** - प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे	109 - 111
24.	**शिवकालीन गिरीदुर्ग स्थापत्य** - प्रा.डॉ. शिल्पा शेटे	112 - 117
25.	**मृग व्याधेश्वर मंदिराची आख्यायिका आणि वास्तविकता** - डॉ. भावना श्रीपती पौळ	118 - 121
26.	**सतीशीळा आणि सतीप्रथेचा इतिहास** - श्री अनिल किसन दुधाने	122 - 128
27.	**शिल्पकलेच्या अभ्यासासाठी डिजीटल पुनर्रुजीवन** - रवीन्द्र बोरावके	129 - 132
28.	**राणीसावरगाव येथील ऐतिहासिक स्थळाचा व हेमाडपंथीय मंदिर स्थापत्याचा अभ्यास** - डॉ. गणेश माने	133 - 137
29.	**कंधार येथील प्राचीन बौध्द स्थापत्याचा थोडक्यात आढावा** - अमोल सुदामराव श्रीखंडे	138 - 140

30.	**यादव कालीन नेवासा तालुक्यातील काळेगावच्या ताम्रपटाचा अभ्यास : एक दृष्टिक्षेप** - डॉ. संभाजी दराडे	141 - 145
31.	**प्राचीन शिल्पकलेचा भारतीय वारसा** - डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड	146 - 150
32.	**वीरगळ (वेळापूर, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर)** - सौ सुजाता सचिन देशमुख	151 - 154
33.	**बौद्ध धर्मिय स्थापत्य कला : स्तूप** - डॉ. बाळासाहेब भिमराव अंभोरे	155 - 159
34.	**यवतमाळ शहरातील हेमाडपंती स्थापत्य - शिवालय** - कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	160 - 164
35.	**भारतीय स्थापत्य कला शैली प्रकारांचा एक अभ्यास** - डॉ. डी. डी. कोल्हेकर	165 - 169
36.	**भारतीय कलेत शक्ती उपासना** - डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	170 - 175
37.	**वास्तुसार प्रकरणातील चित्रित बिंबपरीक्षा** - महावीर सुरेश पाटील	176 - 181
38.	**सातवाहन कालीन कला व स्थापत्य** - डॉ. शिला सखाराम सहाने	182 - 185
39.	**महायान पंथाच्या प्रसारामुळे लेणी स्थापत्यकलेवर पडलेला प्रभाव** - कृष्णा अर्जुन गावित	186 - 189
40.	**पूर्व मध्यकालीन महाराष्ट्रातील स्थापत्याचा नागरी परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास** - प्रा. डॉ. मरे राजकुमार श्रीहरी	190 - 194
41.	**मरळक येथील विमलेश्वर चे पुरातन मंदिर** - लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	195 - 197
42.	**अंधकासुर वध दशावतार लेणे, वेरूळ** - सूर्यकांत फकिरा जाधव, प्रा.डॉ. शिरीष आंबेकर	198 - 202
43.	**भारतीय स्थापत्य समृद्धीची विविधता शोध आणि सीमा जागतीक भारतीय शिल्पकलेचा** - नंदकिशोर सैंदाणे पितांबर	203 - 208
44.	**लातूर जिल्ह्यातील खरोसा बौध्दलेणी एक ऐतिहासिक अवलोकन** - प्रा.डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	209 - 212
45.	**कंधार परिसरातील जैन सर्वतोभद्र मूर्ती**	213 - 215

	- डॉ. चंदन एम. बावलगावे	
46.	**मध्ययुगीन दक्षिण भारतातील मशिद स्थापत्य शिल्प** - शेख इस्माईल महेबुब	216 - 219
47.	**मराठवाडयातील वारकरी संप्रदाय आणि मुर्तिशास्त्राचे महत्व** - दिपीका हिम्मत पवार	220 - 222
48.	**महाराष्ट्रातील वास्तुशिल्पाचा प्रवास : प्राचीनकाळ ते मराठेशाहीपर्यंत** - Dr. Mubaraque Quraishi	223 - 229
49.	**वज्रयान पंथातील स्त्रीप्रतीमांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण** - कल्पना उत्तम म्हस्के	230 - 234
50.	**पुंगळा येथील हेमाडपंती शैलीतील मंदिः** - प्रा.उद्धव उमाजी राऊत	235 - 236
51.	**गुप्तेश्वर मंदिर स्थापत्याचा अभ्यास** - डॉ. कामाजी डक व प्रा. पुष्पा गायकवाड	237 - 241
52.	**बौध्द धर्मातील बुध्दप्रतिमा व मुद्रांचा अभ्यास** - सोनिया वामनराव डावरे व डॉ. शिला स्वामी	242 - 245
53.	**रायगड जिल्ह्यातील गांधारपाले लेण्यांचा शिल्पशैलीय अभ्यास** - प्रा. डॉ. एस.व्ही पाथरकर	246 - 249
54.	**अहमदनगर जिल्ह्यातील मंदिरे** - वृषाली संजय माळी	250 - 255
55.	**माडगीहाळ येथील प्राचीन मंदिर आणि शिल्पकृती** - डॉ. सचिन शिंदे	256 - 259
56.	**भारतीय स्थापत्यकला आणि शिल्पकला : उदय आणि विकास** - प्रा.घाडगे शंकर धारबा	260 - 263
57.	**सिंधू संस्कृतीतील वस्त्रे** - विठ्ठल लक्ष्मण फुलारे व डॉ. भेलोंडे जे. व्ही.	264 - 266
58.	**खामगाव तालुक्यातील मध्ययुगीन शिवमंदीरे : एक चिकित्सक अध्ययन** - डॉ.किशोर मारोती वानखडे	267 - 273
59.	**सातारा जिल्ह्यातील धावडशी येथील ब्रह्मेंद्रस्वामी मंदिर : मराठा स्थापत्य शैलीचा उत्कृष्ट नमुना** - मच्छिंद्र रूपचंद चौधरी	274 - 278
60.	**बोरगाव ता.वाळवा जि. सांगली येथील वीरगळचा इतिहास** - प्रा. डॉ. चंपाताई श्रीरंग बोधले	279 - 282

61.	**धुळे जिल्हातील मेथी आणि बलसाणे येथील मंदिरे** - डॉ. रमेश धनराज जाधव	283-287
62.	**विष्णु मूर्ती** - प्रा. गायकवाड बाळू भीमराव	288 - 290
63.	**मौर्यकालीन स्थापत्यकला : एक चिकित्सक अभ्यास** - प्रा. रविराज नामदेव कांबळे	291 - 295
64.	**जिंजाळा किल्ल्याचे स्थापत्य - एक अभ्यास** - नरसिंग रामराव चिट्टमवार	296 - 299
65.	**मराठी स्थापत्याचे दिमाखदार रूप वाडा : स्थापत्य** - श्रीमती स्नेहाली कुलकर्णी	300 - 306
66.	**केदारेश्वर मंदिर, धर्मापुरी येथील निवडक अद्वितीय शिल्पे** - श्री. मयुरेश खडके	307 - 312
67.	**औरंगाबाद शहरातील बेगमपुरा येथील थत्ते नहर** - श्रीमती धरती बालाजी येलगंटवार	313 - 315
68.	**सातवाहन काळातील लेणी स्थापत्याचा आविष्कार** - डॉ. प्रगती बी. मारकवार	316 - 318
69.	**ब्रह्मशांती यक्ष** - प्रा डॉ भानुसे के एल	319 - 320
70.	**धर्मापूरी येथील दंतवक्रवध शिल्प– एक दुर्मीळ प्रतिमा** - प्रा. डॉ. धम्मपाल माशाळकर	321 - 324
71.	**मौर्यकालीन वास्तुकला एक अभ्यास** - वाघ जालिंदर पांडुरंग	325 - 330
72.	**मुघल स्थापत्यकला : फतेहपुर सिक्रीच्या विशेष संदर्भासह** - प्रा. रुचिरा विकास दंडगव्हाळ	331 - 335
73.	**श्री लक्ष्मीसेन जैन मठ करवीर व मानस्तंभ : एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन** - डॉ. बाळासाहेब आमगोंडा कोटलगी	336 - 341
74.	**ग्वाल्हेर येथील जैन शैलगृह** - प्रा डॉ प्रकाश महाजन	342 - 344
75.	**किल्ल्यांचा सामाजिक संदर्भ** - डॉ.शैलेश भिमराव राऊत	345 - 347

76.	**औरंगाबाद शहरातील भडकल दरवाजा - स्थापत्यशास्त्रीय विवेचन** - आकाश जनार्धन बोकडे	348 - 351
77.	**किल्ले रामशेजवरील जलव्यवस्थापन** - गोरख शिवाजी शेवाळे	352 - 354
78.	**ऐतिहासिक किल्ले नळदुर्ग : जतन व संवर्धन** - दादासाहेब जगन्नाथ कांबळे	355 - 357
79.	**वेरूळ लेणीतील बौध्द स्त्री देवता** - डॉ. शिरिष पवार	358 - 360
80.	**वेरूळ बौध्द लेणीतील महामयुरीचे शिल्प** - डॉ. आशोक कानडे	361 - 362
81.	**वेरूळ बौध्द लेणीतील मनुषी बुध्द** - अर्जुन गंगाराम पट्टेकर	363 - 364
82.	**अजिंठा लेणीतील बुध्द व राहुल यांचे शिल्प** - सुरेश महादेव मादळे	365 - 367
83.	**कान्हेरी लेणीतील पद्मपाणी अवलोकितेश्वर** - डॉ. सचिन बनसोडे	368 - 369
84.	**अजिंठा लेणीतील यक्ष** - डॉ. संजय पाईकराव	370 - 371
85.	**धारकुंड येथील दुर्लक्षित लेणी** - डॉ. नम्रता दिलीप भोसले	372 - 374
86.	**सोलापूर जिल्ह्यातील दुर्लक्षित वीरगळ** - डॉ. किरण काळे	375 - 377
87.	**भामनेर मावळाला कल्याणशी जोडणारा घाटरस्ता : अंबालिक विहार आणि इतर स्थान वैशिष्टे** - गणेश फलके	378 - 381
88.	**सांची येथील स्तूपाच्या महिला देणगीदार आणि बौद्ध धर्मातील लिंगभाव समानता** - डॉ. जगदीश छबूराव सोनवणे	382 - 385
89.	**लेण्यातील चित्रशिल्पातून प्रतिबिंबीत समाजजीवनाचा चिकित्सक अभ्यास** - दिग्वीजय सुरेश सोनोने	386 - 390
90.	**प्राचीन भारतीय मंदिर स्थापत्य** - लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक	391 - 394

91.	**अजिंठा बौद्ध लेण्यांतील विकसीत स्थापत्य कलेचा अभ्यास** - प्राची सुधाकर भोसले	395 - 400
92.	**बोरसर येथील वाडे स्थापत्य** - डॉ. टी. आर पाटील	401 - 403
93.	**बौद्ध लेण्यातील नखशिल्पाचा चिकित्सक अभ्यास** - शुभांगी राजकुमार कांबळे	404 - 408
94.	**अजिंठा लेणीतून प्रतिबिंबीत बौध्द संस्कृती** - स्नेहा सुरेश सोनवणे	409 - 414
95.	**नांदेड जिल्हयातील कंधारच्या राष्ट्रकुटकालीन किल्ल्याचे स्थापत्य : एक अवलोकन** - डॉ. शिवराज चंद्रकांत बोकडे	415 - 420
96.	**बौद्ध बांधीव स्तूपांवरील प्रतीकांचा अभ्यास** - श्री. अमोल अशोक कांबळे व डॉ. प्रभाकर ना. कोळेकर	421 - 428
97.	**भारतीय मूर्तिकला आणि देवी प्रतिमा** - प्रा. डॉ. श्वेता बा. चौधारे	429 - 431
98.	**नहपान विहार : सातवाहन कालीन जागतिकीकरणाचे प्रतिक** - प्रा. किर्ती विकास वर्मा	432 - 435
99.	**भारतीय कला, शिल्पकला आणि वास्तुकलेचा देशाच्या विकसात मोलाचे स्थान** - Jitendra K. Pawar & Dr. S. S. Ambekar	436 - 440

भारतीय मूर्तिकला आणि देवी प्रतिमा

- प्रा. डॉ. श्वेता बा. चौधारे

MES कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोनई नेवासा, अहमदनगर – 414105

इ-मेल : choudhares@gmail.com

लामार्क ने सांगितलेल्या मानवी विकासवादाच्या सिद्धांतानुसार म्हणजे Evolutionary Thought नुसार कालानुक्रमे प्रत्येक सजीवाच्या मूळ स्वरूपात काळानुपरत्वे बदल होत असतात अशा या मानवी उत्पति आणि विकासाचा अभ्यास करणारे नृतत्वशास्त्री असे मानतात की संपूर्ण सजीवांच्या जाती-जमातींमध्ये एकच प्राणधारा प्रवाहित असते आणि तीच कालांतरने विकसित होत जाते. मानवी विकासाचा स्वतःचा एक दीर्घकालिक इतिहास आहे. दुर्दैवाने भारतीय इतिहास वैभवशाली जरी असला तरी त्या इतिहासाच्या जुन्या पाऊल-खुणाचे पर्याप्त स्त्रोत नसल्यामुळे हा इतिहास ही काही प्रमाणात पुसट आहे. आज ज्या प्रकारे यवन, रोम किंवा चीन मध्ये त्यांचा प्राचीन इतिहास सांगणारे साहित्य रुपी मुबलक स्त्रोत उपलब्ध आहे, यूनान किंवा यवन सांस्कृतिक दृष्टीने प्राचीन विश्वातील सर्वात उन्नत देश मानला जातो, तसे भारताचा अर्वाचीन इतिहास सांगणारा साहित्याचा ठराविक स्त्रोत उपलब्ध नाही. या अर्थाने भारताचा इतिहास मिस्त्र किंवा मेसोपोटामिया च्या इतिहासाच्या समान मानला जातो. मागील काही काळापासून पुरातत्वशास्त्राच्या आधारावर उपलब्ध झालेले अवशेष, ऐतिहासिक साक्ष्य आणि काही घटनांच्या आधारावर भारताचा प्राचीन इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न चालू आहे

संस्कृतीचे ज्ञान साहित्य आणि कला यातूनच सहज शक्य आहे. प्राचीन भारतीय समाज आणि ललित साहित्य यात बौद्धिकता व नैतिकता यांना प्रश्रय होता, त्याच बरोबरीने ते धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरुषार्थाच्या सुघटित स्तंभावर विराजमान ही होता. म्हणून ललित कलांना सुद्धा भारतीय इतिहासाशी जोडूनपाहण्याचा दृष्टिकोण विकसित झाला. याच वैचारिकतेमध्ये प्राचीन काळीचे सामाजिक स्त्री जीवनांचे प्रतिबिम्ब आणि धार्मिक दृष्टिकोणातून पूज्य 'स्त्री' रूप, अशी देवीची मूर्तीशिल्पांची स्थापना अशा दोन वेगवेगळया विचारांना एक धारे मध्ये समाविष्ट करता येईल.

प्राचीन इतिहासाच्या प्रमुख स्रोतांमध्ये प्रत्यक्ष प्रमाण रूपात ज्या अभिलेख, मुद्रा, कलाकृती चा अभ्यास करण्यात येतो, असे भौतिक अवशेष मोठ्या प्रमाणामध्ये भारतामध्ये उपलब्ध आहेत. त्यापैकी काही स्थान पूर्ववर्ती अशा मुख्य संस्कृतीने परिपूर्ण असलेले आहे, काही मध्ये मुख्य संस्कृती आणि परवर्ती संस्कृती यांचे मिश्रण आहे आणि काही मध्ये बहुसांस्कृतिकतेला एकत्रित दर्शवणारे आहे. या दृष्टीने मूर्तिशिल्पांचे विशेष असे आहे.

मूर्तिशिल्पाचे महत्व :

कोणत्याही देशातील सामाजिक- राजनैतिक आदर्श, वैभवाचे मानदंड, धर्माचे स्वरूप, साम्राज्य आणि राज्यकर्ता कालपरत्वे बदलतो, पण कला सदैव संचित रूपात राहते. भारतीय कला ही धर्म आणि परंपरेतून तयार झाली आहे. मूर्तिशिल्पातुन सर्वसाधारण अभ्यासक खालील गोष्टी ची सहज उकल करू शकतो.

मूर्तिशिल्पातुन तत्कालीन समाजाची रुची-आवड.

तत्कालीन समाजाचा कलात्मकतेचा स्तर कळतो.. समाजाचा तत्कालीन आर्थिक विकास. मूर्तिशिल्पातील विविधता सामाजिक-सांस्कृतिक परंपरा परिवर्तनाचे द्योतक

समाज ज्ञान, वेषभूषा-केशभूषा, राहणीमान, खान-पान इ. चे प्रतिबिंब.

समाजाच्या धार्मिक, नैतिक, आध्यात्मिक स्तरावर प्रकाश.

मूर्तिकलेत समजातील प्रत्येक वर्गास कमी-अधिक का असेना स्थान मिळते. मूर्तिशिल्प आणि स्त्री किंवा देवी

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ (मनुस्मृति ३/५६)

मनुस्मृती च्या या सूक्ति प्रमाणे स्त्री पूजन आणि दैवी पूजन याना एके काळी समान महत्व दिले गेले होते. भारतीय धर्म आणि चिंतन क्षेत्रात नेहमी प्रत्यक्ष ऐवजी अप्रत्यक्ष,वास्तवा ऐवजी कल्पनाशीलतेला महत्व दिले गेले. या रचनात्मतेतुन तयार कलेने जसे समाजाचे चित्रण केले, तसेच समाजाला प्रभावित ही केले. प्राचीन काळी भारतीय कला ही धर्माच्या छायेत अधिक विस्तारित झाली. या अनुषंगाने प्राचीन भारतीय मूर्तिशिल्पात स्त्री प्रतिमा तसेच देवी प्रतिमांना स्थान मिळालेले दिसून येते. 'विलेंडॉर्फ ची वीनस' हे ई. पू. 25 हजार मध्ये सापडलेले स्त्री शिल्प जागतिक स्तरांवर जितके महत्वपूर्ण आहे, तितकेच हडप्पा, मोहनजोदारो मध्ये उपलब्ध स्त्री प्रतिमा सुद्धा विशेष दर्जा प्राप्त आहे..

सप्तमात्रिका

हिन्दू धर्मातील शाक्त या सम्प्रदायात 'मातृका' किंवा 'मातर" या नावाने सप्तमात्रिका चा उल्लेख केला जातो. या सप्तमातृका फक्त शक्ति स्वरूपिणी नाही, तर त्या मातृत्व शक्ति च्या प्रतीक बनून ही येतात. स्त्री- पुरुष समानतेच्या रुपाने युद्ध क्षेत्रात महाशक्ति च्या सहकारी देवी च्या रुपात त्यांना पहिले जाते, तसेच सामाजिक क्षेत्रात नवजात अर्भकांच्या रक्षण कर्तीच्या रूपाने ही त्यांना पाहिले जाते वेगवेगळी आयुधे आणि शक्ति धारण केलेल्या या सप्तमातृकांची नावे या प्रमाणे पहावयास मिळतात - ब्राह्मणी, वैष्णवी, माहेश्वरी, इन्द्राणी, कौमारी, वाराही और चामुण्डा वा नारसिंही॥

इतर काही सम्प्रदायात मातृकाची संख्या आठ असल्याचे दिसून येते, ज्याचे नामावधान 'अष्टमातृका' असे करण्यात आले आहे. सप्तमात्रिका च्या नावाप्रमाणे त्याना वेगवेगळ्या संप्रदायाबरोबर जोडण्यात येते. भारता मध्ये आढळून येणाऱ्या काही मातृका बरोबर शिव तर काही बरोबर गणेश व कार्तिकेय चे शिल्प ही पहावयास मिलते. 'दुर्गा सप्तशती' या आध्यात्मिक ग्रंथात सप्तमातृका प्रकट होण्याची सम्पूर्ण कथा वाचायला मिळते.

भारतातील विभिन्न मंदीरात वेगवेगळ्या रूपात मिळणाऱ्या या सप्तमातृका चे प्राचीन अस्तित्व सिंधु सरस्वती सभ्यता मध्ये प्राप्त एक मुद्रेवर ही दिसून येते, ज्यात सात मातृकांना आदिशिव व एका वृक्षा बरोबर चित्रित करण्यात आले

होते. या मुद्रित मात्रा ची वेशभूषा आणि केशरचना पद्धती समान आढळून येते या मातृकाचे वाहन किंवा आयुध येथे दिसून येत नाही. कदाचित ज्या वृक्षांबरोबर त्यांना चित्रित केलेगेले आहे, ते केंद्रीय शक्ती चे प्रतिक असावे.

काही ठिकाणी सप्तमातृका चा संबंध चौंसठ योगिनी बरोबर जोडण्यात आलेला दिसून येतो. या साठी घोर, अंधकासुर किंवा रक्तबीज नावाच्या असुराबरोबर झालेले महाकाली चे युद्ध आणि यायुद्धात महाकालीस सहाय करणार्या सप्तमातृका यांचे अस्तित्व अनेक पौराणिक आख्यायिका मधून डोकावते. या अर्थाने मातृका ही संकल्पनाच अखिल भारतीय असल्याचे भासते.

कायगाव टोका - श्री सिद्देश्वर मंदिर व सप्तमातृका

प्रवरा आणि गोदावरी नदीच्या संगमावर वसलेले प्रवरा संगम व त्यांच तीरावरील कायगाव येथील सिद्धेक्ष मंदिर , पेशवेकालीन आणि हेमाडपंथी शैलीचे असून पुरातन शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून नोंदवता येतील या मंदिरात मातृकाचे अत्यंत सुंदर असे शिल्प कोरलेले आहे

इतर काही देवी मूर्ति शिल्प

इतरांच्या तुलनेत गुप्तकाळ मधील मूर्तिकार मूर्तीमध्ये सात्विक सौंदर्य आणि लालित्य आणत होते सौंदर्य आणि सात्विकता, धार्मिकता आणि संसारिक त्यांचा समन्वय त्यात होता त्याच बरोबरीने अध्यात्मिकता, सहज सौंदर्य, नैसर्गिकपण आणि लावण्य यांनी त्या परिपूर्ण होत्या

शालभंजिका शालभंजिका म्हणजे झाडाची तोडणारी किंवा त्या पानांना स्पर्श करणारी युवती शालभंजिका चे प्रथम शिल्प सांची च्या बौद्ध स्तूपाच्या तोरणद्वारा वर बनलेले आहे अश्वघोष ने सर्वप्रथम 'बुद्धचरितम्' या महाकाव्या मध्ये 'तोरण शालभंजिका' शब्दाचा उपयोग केला. कारण असे शिल्प प्रामुख्याने तोरण द्वारवरच चित्रित केले जाई.

महाबलीपुरम चे गंगा अवतरण शिल्प

एका छोट्या टेकडीला नैसर्गिक भेगेचा वापर करत शिव आदेशावर गंगा नदी च्या पृथ्वी अवतरणास दर्शवनारे हे शिल्प 'याची डोला, याची देही ' ची प्राचीती आणणारे आहे. या घटनेला पाहणारे देवता, देवी, किन्नर, गंधर्व, अप्सरा, गण, नाग ची पौराणिक मूर्ती, जनावरे इ. में प्राचीन भारतीय कला मधील पारंपरिक शैली अत्यंत बोलक्या रूपात येथे पहावयास मिलते. नचना कुठाराचे पार्वती मंदिर नचना कुठारा मध्य प्रदेश च्या पन्ना या जिल्यात येते. हे मंदिर पूर्व गुप्त कालीन वास्तुकलेचे प्रतिनिधित्व करते. येथील मंदिरास देवी पार्वती चे मंदिर मानले जाते मंदिराच्या भिंती वर आपल्या वाहनासह गंगेची प्रतिमा अंकित आहे. याच बरोबर येथे शिव-पार्वती चे सम्पूर्ण रूप 'अर्धनारीनटेश्वर' ची सुंदर प्रतिमा आहे. भारतीय मूर्ती या अपेक्षाकृत समान 'शास्त्रीय' शैली मध्ये रेखाटली गेली. देवगढ़ चे दशावतार मंदिर, तिगावा मंदिर, भुमराचे शिव मंदिर आणि तिगावा चेच विष्णु मंदिर मधील देवी मूर्ति भारतीय कला चे आदर्श रूप मानले गेले मथुरा आणि गांधार सारख्या प्रतिष्ठित कला शैलियों मधे देवी प्रतिमा चे उत्तम अंकन झाले जे आजच्या मूर्तिकला पुढे ही अद्भुत आहे

संदर्भ सूची :

1. Women in Indian Sculpture -M L Varadpande -Abhinav Publication
2. Indian Sculpture: Ancient, Classical and Mediaeval -Stella Kramrisch · 2013
3. https://amirrorofindianhistory.blogspot.com/2013/07/blog-post.html
4. https://shivray.com
5. https://www.saranshtimes.com/mpnews

◆◆◆◆